

ЛИСАЧЕНКО С. Л.,
аспірант кафедри
кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.102:343.132:343.14

СИСТЕМА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАСОБІВ ОТРИМАННЯ ВІДОМОСТЕЙ ВІД ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена дослідженню системи та класифікації засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні. На основі аналізу наукових поглядів та кримінальних процесуальних норм визначено систему засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні. За критеріями законного дозволу на застосовування примусу та гласності визначено класифікації засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні.

Ключові слова: система, класифікація, засоби отримання відомостей, пояснення, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові заходи, права і свободи.

Статья посвящена исследованию системы и классификации средств получения сведений от лица в уголовном досудебном производстве. На основании анализа научных взглядов и уголовных процессуальных норм определена система средств получения сведений от лица в уголовном досудебном производстве. По критериям законного разрешения на применение принуждения и гласности определены классификации средств получения сведений от лица в уголовном досудебном производстве.

Ключевые слова: система, классификация, средства получения сведений, объяснения, следственные (разыскные) действия, негласные следственные (разыскные) действия, оперативно-розыскные мероприятия, права и свободы.

The article is devoted to the investigation of the system and classification of means of obtaining information from a person in criminal pre-trial proceedings. Based on the analysis of scientific views and criminal procedural norms, a system of means of obtaining information from a person in criminal pre-trial proceedings is defined. According to the criteria of legal permission to use coercion and publicity, classifications of means of obtaining information from a person in criminal pre-trial proceedings are defined.

Key words: system, classification, means of obtaining information, explanations, investigative (search) actions, secret investigative (search) actions, operative-search activities, rights and freedoms.

Вступ. Результативне встановлення обставин кримінального правопорушення та викриття винної особи передбачає ефективне вжиття кримінальних процесуальних засобів на досудових і судових стадіях кримінального процесу. Від дієвості кримінальних процесуальних засобів залежить якість реалізації завдань кримінального провадження та виконання його функціонального призначення.

Окремої актуальності набуває система засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні, оскільки на зазначеному етапі кримінального процесу обмежено діють деякі фундаментальні засади кримінального провадження. Зокрема, обмежена реалізація змагальності та гласності в кримінальному досудовому провадженні зумовлює ризики неправомірного застосування державними органами засобів одержання від особи відомостей для цілей кримінального процесу. Це зумовлює необхідність та вчасність дослідження системи та класифікації засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні.

Проблеми кримінальних процесуальних засобів вивчалися багатьма вченими, серед них: В.П. Бахін, Р.В. Бараннік, В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.О. Коновалова, Л.М. Лобойко, М.А. Погорецький, С.М. Стахівський, Л.Д. Удалова, А.П. Черненко, В.Ю. Шепітько, О.Г. Шило, Д.О. Шингарьов, М.Є. Шумило й інші. Проте їхні наукові праці стосувалися здебільшого загальних питань кримінальних процесуальних засобів, зокрема систематизації слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій або детальної характеристики окремих із них. Процесуалісти не акцентували увагу на дослідженні системи та класифікації засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження системи та класифікації засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні. Досягнення вказаної мети передбачає виконання таких завдань: 1) аналіз наукових поглядів та кримінальних процесуальних норм стосовно системи засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні; 2) визначення класифікацій зазначених засобів.

Результати дослідження. Приписи кримінального процесуального законодавства щодо досудового провадження закріплюють чимало засобів здійснення кримінальної процесуальної діяльності. До них можна віднести слідчі (розшукові) дії й інші кримінальні процесуальні дії. Зазначені кримінальні процесуальні засоби вживаються для отримання доказового матеріалу та підготовки обвинувачення для подальшого розгляду в суді за участю сторін кримінального провадження.

Окремі засоби отримання процесуально значущої інформації в кримінальному досудовому провадженні реалізуються щодо певної особи. Особливість цих кримінальних процесуальних засобів може спричиняти небезпеку обмеження прав і свобод особи, щодо якої виконуються такі засоби. Оскільки державні органи кримінального провадження вступають у безпосередні відносини з окремою особою, вони можуть негативно вплинути на її правове положення. Так, під час таких поширених засобів одержання відомостей від особи, як допит або одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, слідчий і прокурор можуть порушувати загальні засади забезпечення права на захист, свободи від самовикриття, безпосередності дослідження показань, змагальності та доступу до правосуддя. Прямий контакт особи і державних органів зі сторони обвинувачення не сприяє забезпеченню належної реалізації прав і свобод особи, тому, як ми зазначали в попередній публікації, чинні приписи кримінальних процесуальних норм щодо допиту або одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб потребують відповідних змін [1, с. 367–368].

Крім допиту й одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, до системи засобів одержання процесуальної інформації від особи в кримінальному досудовому провадженні можуть бути віднесені інші слідчі (розшукові) дії, під час яких також можуть порушуватися права і свободи особи. В юридичній літературі слідчими (розшуковими) діями, у процесі виконання яких реалізується свобода від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів, обґрунтовано вважають відтворення обстановки й обставин події і пред'явлення для впізнання [2, с. 150]. Також в іншій попередній праці нами доведено включення до засобів отримання відомостей від особи в досудовому провадженні примусового освідчування та примусового відібрання зразків для експертизи. Особливістю останніх засобів одержання інформації від особи є те, що вони можуть бути спрямовані на викриття такої особи, її рідних і близьких, здійснюватися в примусовій формі [3, с. 321]. Ще одним засобом

отримання процесуальних відомостей, що може здійснюватися примусовим порядком щодо особи, з можливістю обмеження її прав і законних інтересів, є медична або психіатрична експертиза (ч. 3 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України).

Аналіз приписів кримінальних процесуальних норм свідчить, що в КПК України регламентуються й інші засоби отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні. Зокрема, ними є такі кримінальні процесуальні засоби, як пояснення (ч. 8 ст. 95 КПК України) та обшук особи (ч. 3 ст. 208 та ч. 5 ст. 236 КПК України) тощо. Вказані засоби отримання доказової інформації вживаються щодо особи, а тому права і свободи останньої можуть зачіпатися органами кримінального переслідування. Наприклад, за певних умов погодившись на надання пояснення, особа може викрити себе у вчиненні кримінального правопорушення. Або під час особистого обшуку державні органи кримінального провадження, що контактують безпосередньо із затриманою особою чи особою, яка перебуває у відповідному житлі чи іншому володінні, можуть незаконно обмежити її права і свободи з метою притягнення до кримінальної відповідальності.

Розгляд вищезазначених засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні зумовлює можливість їхньої класифікації залежно від законного дозволу застосовувати примус. За вказаним критерієм можна виокремити такі дві групи: 1) засоби одержання відомостей від особи, під час здійснення яких законом не дозволено застосовувати примус; 2) засоби отримання відомостей від особи, у процесі проведення яких законом дозволено використання примусу. Засобами першої групи є пояснення, допит, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, до другої групи належать освідчування, відібрання зразків для експертизи, медична або психіатрична експертиза.

До системи засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні можуть належати не лише гласні слідчі (розшукові) дії та процесуальні дії, а й негласні слідчі (розшукові) дії. Бо вони так само здійснюються стосовно конкретної особи з ризиком порушення її прав і свобод. Не можна позитивно не оцінити спробу Р.В. Баранні-ка дослідити слідчі дії, які проводяться без участі суб'єктів права, щодо свободи від самовикриття, викриття членів їхньої сім'ї, близьких родичів або навіть без відома таких осіб, а саме накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку [4, с. 16]. Останні засоби одержання відомостей від особи не лише зачіпають право на свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї, а й проводяться без відома особи. Тобто особа, що викриває себе та (або) своїх рідних, близьких, навіть не уявляє кримінальні процесуальні наслідки свого спілкування з іншими особами.

На перший погляд, зазначені негласні засоби отримання процесуальної інформації від особи можуть здатися несправедливими, оскільки вони унеможливають будь-яке забезпечення свободи від самовикриття та право на мовчання щодо близьких родичів та членів сім'ї. Але звернення уваги на публічний інтерес українського соціуму до захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, дає підстави для виправдання правової регламентації та реалізації негласних засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів, коли необхідні фактичні дані неможливо одержати іншим способом (ч. 2 ст. 246 КПК України).

Водночас застосування таємних засобів отримання відомостей від особи може непропорційно обмежувати її права і свободи. Таким негативним прикладом здійснення негласного засобу є факти, зазначені в рішенні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) «Перрі проти Сполученого Королівства». Відповідно до встановлених фактів, заявник у цій справі, який не з'явився на декілька пред'явлень для впізнання, був доставлений у поліцейський підрозділ, де, за рішенням старшого офіцера, його таємно зняли на відеоплівку за допомогою системи внутрішнього кабельного телебачення, положення камер якого було відрегульовано так, щоб отримати чітке зображення. Після чого було змонтовано відеоматеріал, на якому було зображення одинадцяти добровольців і заявника. Відеоматеріал був показаний декільком свідкам, двоє з яких впізнали Перрі як особу, яка вчинила грабежі.

У результаті, заявник засуджений, його апеляційна скарга на обвинувальний вирок відхилена [5].

У цьому рішенні ЄСПЛ визнав порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, бо хитрощі, до яких вдалися поліцейські, вийшли за межі звичайного або очікуваного використання телекамер спостереження для безпеки, і відеознімання заявника та монтування з іншим відеоматеріалом у цілях подальшого використання може розцінюватися як оброблення та збирання особистих відомостей про заявника. Крім того, ЄСПЛ зацентрував увагу на тому, що відеозапис не був отриманий добровільно або за обставин, коли заявник міг розумно очікувати, що відеозапис буде зроблено та використано з метою його впізнання [5].

Отже, зазначені обставини застосування негласного засобу отримання особистих відомостей були несумісними з вимогами європейських стандартів захисту прав і свобод людини. Органи поліції таємно одержали чітке зображення особи з метою її подальшого викриття під час пред'явлення для впізнання. Особа, яка перебувала в поліцейському підрозділі, не могла уявити, що її негласно фіксують на відеоплівку за задалегідь налаштованою спеціальною системою телебачення, та сприяла власному викриттю в скоєнні кримінальних правопорушень.

Окрім негласних слідчих (розшукових) дій, до негласних засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні варто віднести деякі оперативно-розшукові заходи, які регламентуються ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Ідеться про опитування, аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж, арешт кореспонденції та спостереження за особою. Зазначені негласні дії, за винятком опитування, спрямовані на таємне одержання процесуальної інформації від особи у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення.

Негласні засоби отримання відомостей від особи, що передбачені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», схожі на негласні слідчі (розшукові) дії, що встановлюються КПК України. Відмінність між зазначеними видами негласних засобів отримання відомостей від особи полягає не лише в різному нормативно-правовому регулюванні, а й у забезпеченні гарантій реалізації прав і свобод особи. Якщо в зазначеному Законі не регламентуються часові межі здійснення оперативно-розшукових заходів стосовно особи та повідомлення останньої за результатами їх закінчення, то в чинному КПК України вже є нормативні приписи, що чітко встановлюють граничні строки проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 5 ст. 246 КПК України) та механізм повідомлення осіб, стосовно яких здійснювалися такі дії (ст. 253 КПК України).

Зосереджуючи увагу на відмінності забезпечення прав і свобод особи, стосовно якої здійснюються негласні дії, що регламентуються Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», та ті, що унормовані КПК України, доцільно звернутися до вимог європейських стандартів захисту прав людини. У рішенні «Волохи проти України» ЄСПЛ визнав, що вимоги «пропорційності» втручання, його винятковий і тимчасовий характер передбачені в ст. 31 Конституції та ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», проте жодне положення законодавства (зокрема, нормативні приписи КПК України 1960 р.) не передбачало механізм, який міг би гарантувати дотримання вищезазначених принципів на практиці. Чинні на той час приписи кримінального процесуального закону не містили, зокрема, вказівки щодо строків, які мають встановлюватися та дотримуватися. ЄСПЛ зауважив, що відповідне положення кримінального процесуального законодавства не може бути визнане таким, що є достатньо чітким та детальним, щоб забезпечити відповідний захист від неналежного втручання органів державної влади в право заявників на повагу до їхніх приватного життя та кореспонденції [6]. Описана проблематика правової невизначеності щодо встановлення строків здійснення негласних засобів, зокрема стосовно особи, її приватного життя та (або) кореспонденції, стосується сьогодні правових приписів Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

ЄСПЛ зауважив, що він має бути впевненим у наявності адекватного й ефективного захисту від зловживання, оскільки система заходів таємного спостереження, що розроблена для захисту національної безпеки та громадського порядку, пов'язана з ризиком порушення або навіть зруйнування принципів демократії [6]. Необхідною мінімальною умовою реалізації оптимального захисту від можливих зловживань під час використання негласних засобів одержання відомостей від особи є її інформування про проведення оперативно-розшукових дій та його результати. В іншому разі особа навіть не знатиме про факт запровадження негласних засобів щодо себе, що унеможливить перевірку правомірності проведення оперативно-розшукових заходів, а отже, результативний захист від зловживань органів досудового провадження.

Зважаючи на те, що вищезазначені оперативно-розшукові заходи як негласні застосовуються для одержання процесуальних відомостей від особи, вони можуть суттєво зачіпати її права і свободи. Це зумовлює потребу вдосконалення приписів норм оперативно-розшукового законодавства, насамперед стосовно правової регламентації негласних засобів отримання відомостей від особи.

Зазначене дозволяє запропонувати ще одну класифікацію засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні, а саме за критерієм гласності їх застосування. За цим критерієм можна визначити такі дві групи: 1) гласні засоби отримання відомостей від особи; 2) негласні засоби одержання відомостей від особи. До першої групи належать пояснення (за КПК України), опитування (за Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»), гласні слідчі (розшукові) дії. Другою групою засобів охоплюються негласні слідчі (розшукові) дії й оперативно-розшукові заходи.

Висновки. Системою засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні охоплюється пояснення, окремі слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії та деякі оперативно-розшукові заходи.

За критерієм законного дозволу застосовувати примус засоби отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні можна класифікувати так: 1) такі, під час використання яких законом не дозволено застосовувати примус; 2) такі, під час яких законом дозволено використання примусу.

За критерієм гласності застосування засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні останні можна класифікувати на такі групи: 1) гласні засоби отримання відомостей від особи; 2) негласні засоби одержання відомостей від особи.

Перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі можуть бути такими: 1) визначення інших критеріїв для класифікації засобів отримання відомостей від особи в кримінальному досудовому провадженні; 2) дослідження функціонального призначення таких засобів.

Список використаних джерел:

1. Лисаченко С.Л. Проблеми проведення допиту на стадії досудового розслідування. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 6. С. 364–368. URL: http://www.pap.in.ua/6_2017/110.pdf.
2. Бараннік Р.В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 235 с.
3. Лисаченко С.Л. Окремі примусові засоби отримання відомостей від особи у кримінальному досудовому провадженні у контексті свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 316–321.
4. Бараннік Р.В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 20 с.
5. Рішення ЄСПЛ у справі «Перрі проти Сполученого Королівства» від 17 липня 2003 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183988>.
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Волюхи проти України» від 2 листопада 2006 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172266>.

